УДК 93.94

А.Н. Хәсәнова

СӘЛАХ КАМАЛНЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ЭШЧӘНЛЕГЕ (туына 140 ел тулу уңаеннан)

В статье рассматриваются этапы жизни, научная и творческая деятельность Салахетдина Камалетдинова (Салах Камала) – известного педагога, ученого, каллиграфа и общественного деятеля первой половины XX века. Особое внимание уделяется его роли в развитии татарского образования, продвижении научных знаний и сохранении культурного наследия народов Поволжья и Востока. Рассмотрены ключевые этапы его педагогической и научной карьеры, включая преподавательскую деятельность, работу в политотделе, руководство отделом редких книг и рукописей Казанского университета, а также методическую помощь в изучении редких рукописей и переводах на татарский язык. Подчеркнут вклад Камала в ликвидацию безграмотности и создание учебных пособий, отражающих национальную специфику образовательного процесса. Труды и методики Камала остаются важным источником для современных педагогов и исследователей.

Ключевые слова: Салах Камал, Салахутдин Камалетдинов, изобразительное исскуство, педагог, художник, каллиграф, медресе «Хусаиния», рукописи.

The article examines the stages of life, scientific and creative activity of Salakhetdin Kamaletdinov (Salah Kamala), a famous teacher, scientist, calligrapher and public figure of the first half of the 20th century. Special attention is paid to its role in the development of Tatar education, the promotion of scientific knowledge and the preservation of the cultural heritage of the peoples of the Volga region and the East. The key stages of his pedagogical and scientific career are considered, including teaching, work in the political department, leadership of the Department of rare books and manuscripts at Kazan University, as well as methodological assistance in the study of rare manuscripts and translations into Tatar. Kamal's contribution to the eradication of illiteracy and the creation of textbooks reflecting the national specifics of the educational process is emphasized. Kamal's works and methods remain an important source for modern educators and researchers.

Keywords: Salakh Kamal, Salakhutdin Kamaletdinov, fine arts, teacher, artist, calligrapher, madrasah «Husainiya», manuscripts.

XX гасыр башы татар халкының иҗтимагый-мәдәни тормышы шушы чор татар зыялыларының актив эшчәнлеге белән билгеләнә. Аларның күбесе мәгариф һәм мәдәният үсешенә сизелерлек зур йогынты ясаган. Бүгенге көндә әлеге эшлеклеләрнең иҗади мирасын өйрәнүгә, аларның үз заманы өчен дә, хәзерге заман өчен дә әһәмиятен билгеләүгә юнәлдерелгән киң күләмле тикшеренүләр үткәрелә. Киң җәмәгатьчелеккә билгеле булмаган әнә шундый шәхесләр арасында талантлы педагог, рәссам, каллиграф, ташка уеп ясаучы, җәмәгать эшлеклесе, дәреслекләр һәм уку-укыту әсбаплары авторы Сәлах Камал да бар.

Камалетдинов Сәлахетдин Камалетдин улы (Сәлах Камал) 1885 елның 10 маенда Тәтеш өязе Апас (хәзер шәһәр тибындагы поселок, Татарстанның Апас районы үзәге) авылында, Иске Шәйморза авылының 2 нче Җамигъ мәчете имамы Камалетдин Фәхретдинов (1852–1905) һәм Апас Җамигъ мәчете имамы кызы Бибимаһруй Фәхретдинова (Вәлидова; ?–1942) гаиләсендә туа. Бала чагында бабасы Җәләлетдин Вәлидов йортында тәрбияләнә. Гаиләдә Сәлахтан кала тагы ике малай һәм бер кыз үсә (абыйсы Исмәгыйль 1942 елда Бөек Ватан сугышында һәлак була, икенче абыйсы Таһир исә 1944 елда төрмәдә үлә) [1: 81–82].

Шунысы да мөһим: С. Камал – укымышлы нәсел вәкиле. Алда искәрткәнчә, аның бабасы – имам, ә әнисе ягыннан ул татар халкының күренекле тел һәм әдәбият галиме, педагог, тарихчы, публицист һәм җәмәгать эшлеклесе Җамал Вәлидигә (Вәлидов Җамалетдин Җәләлетдин улы) барып тоташа: әнисе белән Җ. Вәлиди – бертуганнар. Шулай ук язучы, журналист, тәрҗемәче Садри Җәләл дә (Вәлидов Садрислам Хәйретдин улы) аның туганнан туган энесе булып тора.

Башлангыч белемне Буа районы Иске Шәйморза авылы мәктәбендә алганнан соң, Сәлах башта Буа шәһәрендә, ике елдан соң Казандагы Айтугановлар мәдрәсәсендә укуын дәвам иттерә. Бу елларда кадими мәдрәсәләрдә укучы шәкертләр уку программасына һәм дини схоластика укытуга карата ризасызлык белдерә башлыйлар. Укуын рус мәктәбендә дәвам итәргә теләгән Сәлахка әти-әнисе ризалык бирми, һәм ул 1900 елда Төркиягә китеп, Константинополь университетына укырга керә. 1905 елда укуын уңышлы тәмамлап, «Физик» белгечлеге буенча диплом ала. Шул ук елның көзендә, этисе вафат булу сәбәпле, туган ягына әйләнеп кайта һәм мөгаллимлек эшенә керешә, биш ел буе Иске Шәйморза авылындагы мәхәллә мәктәбендә укыта. 1907 елның көзендә ялган донесение буенча өендә ике тапкыр тентү үткәрелә – С. Камалның барлык кульязма хезмәтләре, документлары, шул исәптән университетны тәмамлау турындагы таныклыгы да конфискацияләнә [1: 76].

1910 елда С. Камал Оренбургка килә һәм җиде ел дәвамында «Хөсәения» мәдрәсәсендә мөгаллимлек итә. Монда укыту чорында ул мәдрәсә каршында «Шәрык музее» булдыруга, аны җиһазлауга күп көч һәм хезмәт куя [5: 28]. Музей һәм тарих түгәрәгенә экспонатлар туплау барышында аңа байтак авыл һәм шәһәрләрне йөреп чыгарга туры килә.

Оренбургта эшләгәндә С. Камал Коллар авылы (элекке Тәтеш өязе, хәзерге Апас районындагы Кызылтау авылы) мулласы кызы – Зәйнәп Вәли кызы Камалова (Әдһәмова; 1888–1969) белән таныша [1: 82]. Тиздән алар өйләнешәләр, ике уллары – Нияз һәм Марат туа.

Зәйнәп Камалова да гомерен балалар укытуга багышлый. 1912 елда Оренбургта кызлар өчен хосусый мәктәп – «Камалия мәктәбе»н ача. С. Камал әлеге кыз балалар урта мәктәбе эшен җайга

салуга да күп көч куя. «Камалия мәктәбе» Октябрь инкыйлабына кадәр эшләп килә [2: 146]. Казанга күчеп килгәч, З. Камалова күп еллар буена Молотов районының (Казан шәһәренең хәзерге Совет районы) 18 нче мәктәбендә балалар укыта [1: 82–83].

1919–1924 елларда С. Камал «Хөсәения» мәдрәсәсе базасында ачылган Татар халык мәгарифе институтында рәсем, сызым, татар тарихы һәм мәгълүмате мәдәния (культура мәгълүматлары) фәннәрен укыта, бер үк вакытта Башкортстан педагогия институтында һәм педтехникумында эшли [1: 85].

Октябрь инкыйлабыннан соң, С. Камал күп тапкырлар укучылар өчен кыска вакытлы җәйге курслар директоры вазифасын башкара. 1918 елдан башлап Минзәлә шәһәрендә, 1919 елда Оренбург губернасының Бозаулык шәһәрендә, Казан һәм Башкортстанда педагогик курсларны оештыруда катнаша һәм укыта да [1: 91].

Гражданнар сугышы чорында, ягъни 1919–1920 елларда үз теләге белән Көнчыгыш (соңыннан Төркестан) фронтының 1 нче армиясе сәяси бүлегендә рәссам була, клубларны бизәүдә, армияне байраклар, сәяси лозунглар, декорацияләр һ. б. белән тәэмин итүдә актив катнаша [1: 66]. Сугышның беренче елларында шәһәрдән шәһәргә йөрүче агитпоездлар яки пароходта йөрүче мобиль агитбригадалар агитация һәм пропаганданың иң нәтиҗәле ысулларыннан берсе була. Мондый агитбригадалар урыннарда митинглар үткәрә, лекцияләр укый, шикаятьләр кабул итә, күргәзмәләр һәм концертлар оештыра. Шундый поездны бизәүгә С. Камал да үз өлешен кертә. 1919 елда ул бизәгән агитвагонның макеты Мәскәүдә Кызыл армия үзәк музее каршындагы күргәзмәдә 38 елдан артык тамашачыларга күрсәтелә. Бу – Гражданнар сугышы вакытында эшләнгән иң уңышлы агитвагоннарның берсе [1: 92]. Шул ук вакытта С. Камал Көнчыгыш фронтның 1 нче армиясе сәяси бүлеге һәм РКП(б)ның Каспий аръягы өлкә комитеты органы булган «Кызыл Йолдыз» газетасында эшли [1: 66]. Шул чорда Урта Азия тимерьюлында Самарадан Ташкентка кадәрге бөтен станция атамалары талантлы рәссам һәм каллиграф кулы белән гарәп графикасының нәстәгълик стилендә язылган була. Гомумән, Гражданнар сугышы чорында С. Камал актив эшчәнлек алып бара, татар һәм башкорт кызылармиячеләре арасында массакүләм агитация эшен оештыра, лекция һәм докладлар белән чыгыш ясый.

С. Камал ташка уеп язучы хаттат буларак та таныла. Ул ясаган кабер ташлары (аерым алганда, татар язучысы Мөхәммәтшакир Мөхәммәдовныкы) Оренбург шәһәренең Яңа мөселман зиратында сакланып калган һәм аларның күбесе – уйма ысул белән башкарылган эпиграфик һәйкәлләрнең матур үрнәге [6: 91].

1924–1928 елларда илдә гомуми укый-яза белүне күтәрү буенча кампания башлануга, С. Камал Үзбәк ССРның Хива шәһәре халык мәгарифе бүлегенә командировкага җибәрелә. Анда ул хатын-кызлар

педагогия техникумында укыта, мәгариф бүлеге мөдире була, Совет партия мәктәбендә, ир-атлар педагогия техникумында завуч булып эшли [1: 86]. Җирле үзбәк, шулай ук таҗик, төрекмән һәм каракалпак халыклары арасыннан Урта Азиядәге совет мәктәпләре өчен укытучы кадрлар әзерләү белән шөгыльләнә.

Балачактан ук рәсем ясау һәм гамәли сәнгать техникасы элементлары белән мавыгу аңа алга таба рәсем, сызым, литография, цинкография, каучук штампы һәм басу техникаларын үзләштерергә мөмкинлек бирә. С. Камал татарлар арасында график сәнгатьне пропагандалый, татар мәктәпләрендә беренчеләрдән булып рәсем, сызым кебек предметларны укыта башлый.

XX йөз башы татар вакытлы матбугатында, шул исәптән «Шура», «Мәктәп», «Мөгаллим» журналлары битләрендә С. Камалның рәсем сәнгатенең тарихы һәм аны мәктәптә укыту, тәнкыйть эшенең куелышы, кызлар өчен аерым дәреслекләр булдыру зарурлыгы һәм башка мәсьәләләрне күтәргән беренче мәкаләләре басыла башлый. Минзәлә Мәгариф комиссариаты тарафыннан 1918 елда нәшер ителгән рәсем ясау методикасы буенча беренче кулланманы да С. Камал әзерли [3]. Оренбургта һәм Казанда эшләү дәверендә аның күпсанлы дәреслек-кулланмаларыннан: «Мохтәсар имла мөгаллиме» (дөрес язу буенча кыскача дәреслек) (1911), «Мөселманча әлифба һәм үрнәкләр № 1» (1912), «Мөкәммәл тарихе ислам. Атлас» (1912), «Гакаид. Әхкям исламия мәҗмугасыннын. 1 нче кисәк» (1913), «Мәгълүмат мәдәният вә фәнният» (1913), «Тарихе ислам атласы» (1913), «Мосаувәр тарихе ислам» (1 кисәк 1913; 2 кисәк 1918), «Тарихе ислам». 1 кисәк (1916), «Ибтидаи мәктәпләрдә кул эшләре» (1918), «Әвәләү эшләре» (1931), «Кәгазь эшләре» (1931), «Мәктәпкәчә тәрбия җитәкчеләренә һәм беренче баскыч мәктәп укытучыларына сынлы сәнгать эшләреннән кулланма» (1931), «Декоратив эшләре» (1932), «Рәсем эшләре» (1932), «Катыргы эшләре. Тартмачылык һәм китап төпләү эшләре» (1932) кебек хезмәтләре басылып чыга.

1928–1938 елларда ул Казан татар педагогия техникумында физика һәм рәсем сәнгатен укыта, читтән торып һәм кичке уку бүлекләренең мөдире буларак, аларны оештыру эше белән шөгыльләнә. Шулай ук 1938–1940 елларда Молотов районының 38 номерлы (Казан шәһәренең хәзерге Совет районы) урта мәктәбендә физика, химия һәм кул хезмәте дәресләрен алып бара. Татар педагогия институтында (кул хезмәте буенча мөгаллим), Совет партия мәктәбендә һәм Татар халык мәгарифе кадрларының квалификациясен күтәрү институтында һәм төрле кыска вакытлы педагогик курсларда белем бирә.

1940–1941 елларда яңадан Хива шәһәре педагогия училищесына читтән торып уку буенча завуч һәм укытучы сыйфатында эшкә җибәрелә.

1941–1943 елларда Яшел Үзән районындагы Олы Карагуҗа авылында завуч һәм укытучы булып эшләп ала.

Химик приборлар белән эш итү кагыйдәләрен яхшы белүе аркасында, 1943–1945 елларда «Динамо» кибетенең сәүдә залында склад мөдире һәм махсус милек буенча методист вазиваларын башкара [1: 87].

1946 елның 10 маеннан ул Казан университетының Н.И. Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәсе Сирәк китаплар һәм кульязмалар бүлегенә мөдир итеп куела. Гарәп, фарсы, төрек, үзбәк, азәрбайҗан, казах, башкорт, төрекмән һәм уйгур телләрен яхшы белгән С. Камал фәнни хезмәткәрләргә, татар теле һәм әдәбияты кафедрасы аспирантлары һәм өлкән курс студентларына китапханәдә сакланган кульязмаларны, сирәк китапларны укуда һәм өйрәнүдә һәрдаим методик ярдәм күрсәтә, консультацияләр бирә. Аның КДУның татар теле һәм әдәбияты бүлегенә язган хаты игътибарга лаек: ул беренчеләрдән булып китапханәдәге иске имла белән язылган мирастан, тарихи документлардан галимнәрнең иркен файдалана алуын тәэмин итү өчен, яңа гына оешкан татар бүлеге студентларына борынгы татар телен һәм язуын гамәли юнәлештә өйрәтүне кертергә тәкъдим итә. Әлеге фикер бүенге көндә дә актуаль.

1951 елда татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире Рабига Хәкимова соравы буенча, С. Камалга, Көнчыгыш телләрен яхшы белүен күздә тотып, XI–XIV гасыр гарәп кульязмаларын тәрҗемә итү эше йөкләнә. Ул М. Кашгариның «Диване лөгатет-төрек» сүзлеген тикшереп, аны татарчага тәрҗемә итә һәм 3 том итеп туплый [1: 40]. Фәнни китапханәдә эшләү дәверендә аның тарафыннан 5410 берәмлек кульязма фонды тикшерелә һәм системага салына [4: 135]. Хәзерге көнгә кадәр кулланылышта йөргән картотеканы һәм гарәп телендә язылган хатларны нәкъ менә ул тәртипкә сала. Алар арасыннан Иске Шәйморза авылының 1 нче Җамигъ мәчете имамы Мөхәммәт Габдеррәшитовның хатларын аерып бирә. Шулай ук күренекле галимнәребез Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, Г. Утыз Имәни, Г. Курсави, Г. Чокрый, Х. Габәши кульязмалары, фольклор материаллары һәм XVIII–XX гасыр башы татар әдәбияты кульязмалары тасвирлана һәм тәртипкә китерелә.

Сәлах Камал 1954 елның 15 февралендә эш өстәле артында вафат була.

Галимнең Әбүгалисина, Насретдин Туси, Әбүнәсыйр Мөхәммәд әл-Фәрабига һ. б. багышланган мәкаләләренең төрле караламалары һәм «Беренче карлыгач. Мөрәббияләргә юлбашчы» исеме астында мәктәпкәчә яшьтәге балаларны гаиләдә тәрбияләү, кул эшләренә өйрәтү өчен тәрбиячеләр, ата-аналар өчен кулланма буларак төзелгән дидактик әсәренең кульязмасы, гомумән, инкыйлабка кадәр һәм аннан соң басылган барлык хезмәтләре КФУның Фәнни китапханәсендә саклана.

С. Камалның «Борынгы татар мәктәп-мәдрәсәләре» исемле хезмәте бүген кульязма хәлендә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма мирас үзәге архивында Сәлах Камал

фондында, 24 саклау берәмлеге астында теркәлеп саклана. Ул 1945–1946 елларда Тел, әдәбият һәм тарих институты җитәкчелеге соравы буенча языла, мәдрәсәләр тарихы аеруча киң яктыртылган, мәдрәсә тормышының күп кенә нечкәлекләрен тасвирлаган хезмәтләрнең берсе булып тора [7: 5]. Ул нindидер бер мәдрәсә тарихын сурәтләми, гомуми тарихка мөрәҗәгать итә. Әлеге хезмәттә китерелгән материалларның фактик кыйммәте гаять зур. 2024 елда ул Язма мирас үзәге галимнәре тарафыннан басмага әзерләнеп, «Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар» сериясендә дөнья күрде.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, С. Камалның мәгариф өлкәсенә керткән өлеше гаять зур. Аның күпсанлы уку-укыту кулланмаларын, дәреслекләрен, вакытлы матбугат битләрендә басылган мәкаләләрен һәм тарихи хезмәтләрен үз эченә алган иҗади мирасы бүген дә әһәмиятен югалтмый һәм алга таба өйрәнүне таләп итә. Күп еллар буе күләгәдә калып килгән галим тарихта үзенең лаеклы урынын алырга тиеш.

Әдәбият

1. Казан (Идел буе) федераль университеты архивы, хезмәткәрнең шәхси эше тасв. 3, сакл. бер. 254а.

2. *Камал С.* Борынгы татар мәктәп-мәдрәсәләре / төз., текст. иск. һәм аңл. әзерл.: Л.Ш. Гарипова, А.Н. Хәсәнова. Казан: ТӘһСИ, 2024. 160 б. («Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар = Духовное наследие: поиски и открытия» сериясе. 25 нче чыг.).

3. *Камал С.* Ибтидаи мәктәпләрдә кул эшләре. Минзәлә: Минзәлә Мөселман мәгариф комиссариаты, 1918. 43 б.

4. Научная библиотека Казанского университета в лицах. Ч. 1. Сотрудники библиотеки, 1806–2007 гг. / сост.: В.И. Шишкин, Ж.В. Щелыванова. Казань: Казан. ун-т, 2011. 424 с., 8 л. ил.

5. *Рахимкулова М.Ф.* Медресе «Хусаиния» в Оренбурге. 2-е изд. Оренбург: Ред. газ. «Яна Вакыт», 1997. 250 с. фот.; 20.

6. *Усманов В.* Исторические памятники. Древние мусульманские надгробные камни города Оренбурга. Оренбург, 2013. 364 с.

7. *Хәсәнова А.Н.* С. Камал һәм аның «Борынгы татар мәктәп-мәдрәсәләре» хезмәте турында // Камал С. Борынгы татар мәктәп-мәдрәсәләре / төз., текст. иск. һәм аңл. әзерл.: Л.Ш. Гарипова, А.Н. Хәсәнова. Казан: ТӘһСИ, 2024. Б. 5–6. («Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар = Духовное наследие: поиски и открытия» сериясе. 25 нче чыг.).

Хәсәнова Айгөл Наил кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының
Язма мирас үзәге фәнни хезмәткәре

Хасанова Айгуль Наиловна,
научный сотрудник Центра письменного наследия
Института языка, литературы и искусства
имени Г. Ибрагимова АН РТ

dream8708@mail.ru